

УДК 371.321:801.8

Андрієць О. М.

ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Статтю присвячено аналізу виховання культури мовлення старшокласників загальноосвітніх шкіл, описові функції наукового спілкування та визначенню його ролі в навчальному процесі.

Ключові слова: мовлення, спілкування, наукове спілкування, культура спілкування, текст, дискурс.

Стаття посвячена аналізу виховання культури мовлення старшокласників загальноосвітніх шкіл, опису функцій наукового спілкування та визначенню його ролі в навчальному процесі.

Ключевые слова: речь, общение, научное общение, культура общения, текст, дискурс.

The article focuses on the communication as a means of the development of secondary schools senior pupils' discourse speech. The basic features of scientific communication and functions (sociable, informative, motivational, coordinating, cognitive, emotive, influential and others) are analyzed; its place in the educational process is determined in this article. The author stresses that the terms «expression», «text» and «discourse» are important constituents of forming senior pupils' culture of scientific communication.

The author makes a review of basic levels of communicative culture, among which she distinguishes: correctness of scientific speech, possession of rules of oral and written literary language (rules of pronunciation, stress, word use, vocabulary, grammar, stylistics); speech mastery, resulting in observance of the norms of literary language, and the ability to choose the most semantically accurate among existing options, stylistically and situationally appropriate; ability to use communicative means, possess scientific terminology.

It is worth mentioning that the incorporation of selected levels of communicative culture in school practice makes learning of the Ukrainian language to achieve the appropriate level of possession of oral and written scientific speech according to all kinds of speech activity, that helps to improve communicative, speech, language, cultural competence of pupil, his creative abilities, culture of communication in the learning process and future professional speech.

The author argues that the culture of scientific communication, which is performed directly in speech acts, is an important component of linguistic identity of any modern educational establishment graduate.

Key words: communication, scientific communication, culture of communication, discourse, discourse speech.

Державними документами (Національною доктриною, держстандартом, концепціями), а також оновленою програмою й підручниками передбачено розвиток національної культури загалом і всебічно розвиненої мовної особистості зокрема. Тому реалізація нових завдань освіти потребує не тільки глибокого засвоєння учнями літературних норм мови, а й підвищення у школярів рівня культури та мовленнєво-комунікативної компетенції, сприяння гармонійному розвитку їхнього наукового світогляду. При цьому потреба в спілкуванні визначальна у становленні особистості, що є органічним засобом самоствердження та самовираження.

Аналіз дидактичної і методичної літератури засвідчує, що проблема виховання й навчання культури спілкування є актуальною і цікавить багатьох дослідників. Однак учені С. Абрамович, Н. Бабич, О. Біляєв, М. Вашуленко, Б. Головін, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюх, С. Караман, А. Коваль, Т. Ладиженська, М. Пентилюк, М. Стельмахович, Т. Симоненко та інші досліджували культуру мовлення в основному з нормативного боку, а культура наукового спілкування старшокласників на уроках мови ще потребує, на нашу думку, спеціальних досліджень з урахуванням новітніх підходів до навчання – комунікативно-діяльнісного, функційно-стилістичного, компетентнісного, особистісно орієнтованого, соціокультурного.

Ураховуючи лінгводидактичні напрацювання останніх років, ставимо за мету уточнити сутність поняття «культура наукового мовлення (спілкування)», визначити її (культури) роль у навчальному процесі, виокремити особистісні якості сучасного школяра.

Середня освіта в нашій країні перебуває сьогодні на новому етапі становлення. Школярі мають оволодіти мовною системою, збагатити власне мовлення необхідними засобами, виявити ініціативність, готовність до набуття подальших знань, а також бути комунікативно спроможними в будь-якій життєвій ситуації. Про інтелектуально розвиненого випускника доречно говорити лише тоді, коли він володіє не тільки теорією основ мовознавчої науки та мовленнєвими вміннями і навичками, а й є духовно багатого, творчої особистістю. Формування такої особистості дедалі більше пов'язане з поглибленим опануванням мови, науковим спілкуванням. Тому логічне, правильне, доречне наукове мовлення, здатність не лише словом, а й змістом, мовним етикетом вплинути на співрозмовника повинні бути внутрішньою потребою сучасного школяра. Тільки в сукупності ці ознаки формулюють високий рівень культури наукового спілкування учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

Спілкування, за С. Гончаренком, – «складна взаємодія людей, у якій здійснюється обмін думками, почуттями, переживаннями, способами поведінки, звичками, а також задовольняються потреби особистості в підтримці, солідарності, співчутті, дружбі, незалежності» [5, с. 317]. Учений наголошує, що спілкування є необхідною умовою формування, існування і розвитку особистості.

Досліджуючи поняття спілкування та комунікації, автори словника-довідника з української лінгводидактики акцентують свою увагу на інформативності повідомлюваного. Тому сучасному розумінню комунікативного процесу, за науковою концепцією дослідників, відповідає тлумачення комунікації, передусім, як процесу обміну інформації (фактами, ідеями, поглядами, емоціями тощо) між двома або більше особами» [8, с. 121].

В одній із наукових праць Ф. Бацевича, присвячених комунікативній лінгвістиці, знаходимо детальну характеристику функцій спілкування» [4, с. 28-29]. Покажемо їх схематично.

Функції спілкування

Спілкування – сукупність зв'язків і взаємодій людей, суспільств, суб'єктів, у яких відбувається обмін інформацією, досвідом, умінями, навичками та результатами діяльності.

Функції спілкування

<i>контактна</i> –	встановлення атмосфери обопільної готовності передавати і сприймати повідомлення та підтримувати взаємний зв'язок до завершення акту спілкування;
<i>інформаційна</i> –	обмін інформацією описами, запитаннями та відповідями;
<i>спонукальна</i> –	заохочення партнера, аудиторії або ж самого себе до виконання певних фізичних, фізіологічних, інтелектуальних, духовних та інших дій;
<i>координаційна</i> –	взаємне орієнтування й узгодження дій учасників спілкування щодо їх спільної діяльності;
<i>пізнавальна</i> –	адекватне сприйняття і розуміння змісту повідомлень, а також взаємне розуміння намірів, установок, переживань, станів один до одного;
<i>емотивна</i> –	«обмін» емоціями, збудження в партнера, аудиторії певних переживань, психічних станів;
<i>налагодження стосунків</i> –	усвідомлення і фіксування свого місця в системі ролевих, статусних, ділових, міжособистісних стосунків;
<i>впливова</i> –	спрямування на зміну стану, поведінки, ціннісно-мотиваційної сфери партнера: намірів, поглядів, думок, рішень, уявлень, потреб, рівня активності, смаків, норм поведінки, оцінних критеріїв.

Як видно зі схеми, усі функції спілкування активно взаємодіють між собою і визначають роль комунікацій як найважливішого чинника формування суспільства взагалі і наукового спілкування в навчально-виховному процесі зокрема.

Під час спілкування, здійснюваного в мовленнєвих актах, мовлення ділимо на відрізки, що мають певну протяжність та членуються на більш-менш самостійні завершені частини, і називаємо зв'язним. Основними одиницями зв'язного мовлення в процесі комунікації є висловлювання, текст, дискурс.

Визначаючи сутність висловлювання, М. Бахтін тлумачить його як реальну одиницю мовленнєвого спілкування. «Мовлення, – на думку науковця, – може існувати в дійсності тільки у формі висловлювання окремих людей, суб'єктів спілкування. Мовлення завжди відліто у форму висловлювання, що належить певному мовленнєвому суб'єкту, і поза цією формою існувати не може» [2, с. 263]. За концепцією вченого використання мови здійснюють у формі одиничних конкретних висловлювань (усних чи письмових) учасників тієї чи іншої галузі людської діяльності» [3, с. 159]. Отже, висловлювання школяра повинне відзначатися індивідуальністю, оригінальністю, культурною подачі набутих знань співбесідникові з використанням власного досвіду, умінням доречно комбінувати багатство виражальних засобів з науковою термінологією залежно від мети й ситуації спілкування.

Ширшою одиницею комунікації ніж висловлювання є текст. У науковій літературі існує низка підходів до інтерпретації цієї дефініції. З лінгвістичного погляду, текст – це «закінчений твір, що має власну внутрішню структуру, певну побудову та є продуктом монологічного або діалогічного мовлення, вираженим в усній і писемній формі» [1, с. 7]. В ієрархію основних текстових ознак учені (М. Бахтін, І. Білодід, Н. Валгіна, І. Гальперин, Т. Дридзе, С. Єрмоленко, Л. Мацько, В. Мельничайко, М. Пентилюк

та ін.) зараховують цілісність, членованість, зв'язність, інформативність, завершеність, послідовність, комунікативність та інші.

Ураховуючи текстові ознаки, учитель спрямовує навчання української мови на досягнення належного рівня сформованості вмінь і навичок оволодіння усним та писемним науковим мовленням відповідно до всіх видів мовленнєвої діяльності, через що вдосконалюється комунікативна, мовленнєва, мовна, культурологічна компетентність школяра, його творчі здібності, культура спілкування в навчальному процесі та майбутньому професійному мовленні.

Поряд із терміном «текст» досить актуальним у сучасному мовознавстві є вживання терміна «дискурс». Це «текст у дії», в якому віддзеркалено стосунки співрозмовників, урахування адресата мовлення та мовного середовища, вираження мовцем власного ставлення до висловлюваного, що поєднано (як і текст) за допомогою цілісності, зв'язності, структурної та смислової завершеності. Таким чином, текст – це те, що існує в мовленні, а дискурс – це текст, реалізований через мовлення в поєднанні з позамовними реаліями.

На думку Ф. Бацевича, дискурс – це тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, тривалий у часі процес, утілений у певній (іноді значній) кількості повідомлень; мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, друковану, паралінгвальну тощо), відбувається в межах одного чи кількох каналів комунікації, регулюється стратегіями і тактиками учасників спілкування і є складним синтезом когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників, визначених конкретним колоритом «форм життя», залежних від тематики спілкування [4].

У новому лігводидактичному словнику термін «дискурс» має таке тлумачення: «Дискурс – сукупність взаємопов'язаних висловлювань (текстів), що реалізуються в певних соціально-культурних, часових і просторових умовах з урахуванням діяльності учасників комунікації (адресата й адресанта); процес вербального й невербального спілкування» [8, с. 58]. При цьому автори виокремлюють основні одиниці дискурсу (мовленнєвий акт, мовленнєвий крок, мовленнєвий цикл), спрямовані на вдосконалення культури наукової комунікативної вправності школяра.

Дискурсне мовлення – поняття широкіє і багатоаспектне. Воно виявляє себе в актах мовленнєвої діяльності, сформованій під впливом психологічних процесів. Дискурсне мовлення, уміщуючи процес обміну думками між комунікантами (адресатом і адресантом мовлення), – це завжди своєчасна комунікативна ситуація з новим пошуком мовних засобів для формування і формулювання думки. Для того, щоб бути комунікативно компетентним, необхідна активна розумова діяльність мовленнєвої особистості та дотримання нею норм сучасної української мови й культури спілкування.

Структурна організація основних одиниць зв'язного мовлення залежить від їх функційно-стилістичної належності. Для навчання рідної мови важливе значення має науковий стиль, його підстилі та жанри. В енциклопедії української мови подане таке пояснення наукового стилю: «...функціональний різновид літературної мови, що використовується з пізнавально-інформативною метою в галузі науки та освіти» [11, с. 403].

Науковий стиль вирізняється сферою застосування (наукові праці (статті, монографії), шкільні підручники, довідники, фахові наукові журнали тощо), на що, зокрема, вказує С. Єрмоленко: «Науковий стиль – різновид літературної мови, що використовується в науці, освіті й виконує пізнавально-інформаційну функцію» [6, с. 313]. Його головне призначення, як зазначає Д. Розенталь, «точно і докладно пояснити факти навколишньої дійсності, показати причинно-наслідкові зв'язки між явищами, виявити закономірності історичного розвитку» [7, с. 33–34]. Л. Мацько включає до цього переліку функцій «доведення теорій, обґрунтування гіпотез, класифікацій, роз'яснення явищ, систематизацію знань, виклад матеріалу, представлення наукових даних суспільству» [10, с. 284]. Російські вчені вважають метою наукового твору довести істинність запропонованої гіпотези, оскільки всі мовні засоби в науковому тексті спрямовані на реалізацію двох завдань – інформативного і впливового [9, с. 156].

Таким чином, услід за вченими (І. Білодідом, Н. Валгіною, В. Виноградовим, С. Єрмоленко, А. Коваль, М. Кожиною, Л. Мацько, М. Пентилок та ін.) до основних ознак наукового мовлення, яким повинні володіти школярі, зараховуємо: інформаційність (подачу наукового матеріалу), об'єктивність, логічність викладу, доказовість, переконливість, аргументацію, вплив та ін.

Поняття наукового дискурсного мовлення тісно взаємопов'язані з культурою спілкування. Її ми розглядаємо як соціокультурну якість особистості, що адекватно відображає загальнокультурну, навчальну та особистісну позицію, яка є засобом адаптації до мінливих соціальних умов життя й навчальної діяльності через комунікативний, етичний і нормативний аспекти в науковому спілкуванні.

Якість навчання певною мірою залежить від особистісних якостей школяра: його знання чи незнання рідної мови, наявності чи відсутності комунікативних навичок, культури спілкування, контактності, а також від багатьох психологічних чинників – концентрування уваги, розвитку мислення, пам'яті, розуміння, сприймання, відтворення усно чи письмово наукового мовлення, читання наукових текстів різних жанрів або прослуховування.

Культура наукового спілкування – поняття багатозначне. Воно відразу порушує три основні питання комунікації: Чому розпочинаю спілкування? З ким буду спілкуватися? Як буду спілкуватися?

Відповідь на перше запитання містить причину потреби спілкування:

- проінформувати слухача, співрозмовника, читача про щось;
- висловити своє ставлення;

- довести щось слухачеві, переконати його;
- з'ясувати ставлення однокласника до почутої наукової інформації.

Друге питання (З ким буду спілкуватися?) пов'язане з адресатом наукового дискурсу – однією людиною (знайомою чи незнайомою) або багатьма (однолітками в класі чи однодумцями на науковій конференції). При цьому враховуємо як мету спілкування, так і зміст наукового висловлювання. Учень також передбачає форму спілкування (третє питання) – усну чи писемну, й тип висловлювання – розповідь, опис, міркування.

Виховання та навчання культури спілкування (мовлення) на уроках української мови має, на нашу думку, три рівні:

- 1) правильність наукового мовлення, тобто володіння нормами усної й писемної літературної мови (правила вимови, наголосу, слововживання, лексики, граматики, стилістики);
- 2) мовленнєву майстерність, виражену в дотриманні норм літературної мови й умінні вибирати з переліку варіантів найбільш точний у смисловому відношенні, стилістично й ситуативно доречний;
- 3) уміння використовувати комунікативні засоби, володіти науковою термінологією.

Особливу увагу при цьому треба приділяти українознавчій спрямованості навчання рідної мови школяра й розвитку його інтелектуально розвиненої особистості. Культура наукового дискурсного мовлення досягається лише на основі загальної культури суб'єкта і людей, які його оточують (учителів-словесників, класних керівників, батьків), а також любові до рідної мови, високої культури мислення. Тому суб'єктно-суб'єктні відношення між самими учнями та між учнями і вчителем у процесі спілкування на уроках мови стануть нашим новим пошуком у подальших наукових розвідках.

Література:

1. Андрієць О. М. Методика опрацювання науково-навчальних текстів у старших класах з поглибленим вивченням української мови : автореф. дис.... канд. пед. наук : 13.00.02 / О. М. Андрієць. – Херсон, 2007. – 20 с.
2. Бахтін М. М. Эстетика словесного творчества / Сост. С. Г. Бочаров. – М. : Искусство, 1986. – 445 с.
3. Бахтін М. М. Проблема текста в лингвистике, филологии та інших гуманитарных науках / М. М. Бахтін // Антологія світової літературно-критичної думки. – Львів : Літопис, 1996. – С. 159.
4. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
5. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
6. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
7. Розенталь Д. Э. Практическая стилистика рус. языка : учеб. для вузов / Д. Э. Розенталь. – М. : Высш. шк., 1987. – 399 с.
8. Словник-довідник з української лінгводидактики : навч. пос. / кол. авторів за ред. М. І. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2015. – 320 с.
9. Стилистика русского языка : учеб. пос. для студ. пед. инст. [Электронный ресурс] / В. Д. Бондалетов, С. С. Вартапетова, Э. Н. Кушлинина, Н. А. Леонова; под ред. Н. М. Шанского. – Режим доступа : http://www.myfilology.ru/user_uploads/Tutorials/bondaletov_vd_vartapetova_ss_kushlina_leonova_stilistika_russkogo_yazyka
10. Стилистика української мови : підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; за ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
11. Українська мова : енциклопедія / за заг. ред. В. М. Русанівського – К. : Укр. енциклопедія, 2004. – 824 с.